

Михайло Гутор

ВСЕСПАЛЕННЯ єврейських громад містечок:
Борислава, Городка, Поморян, Самбора,
Старого Самбора, Сокаля, Яворова

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

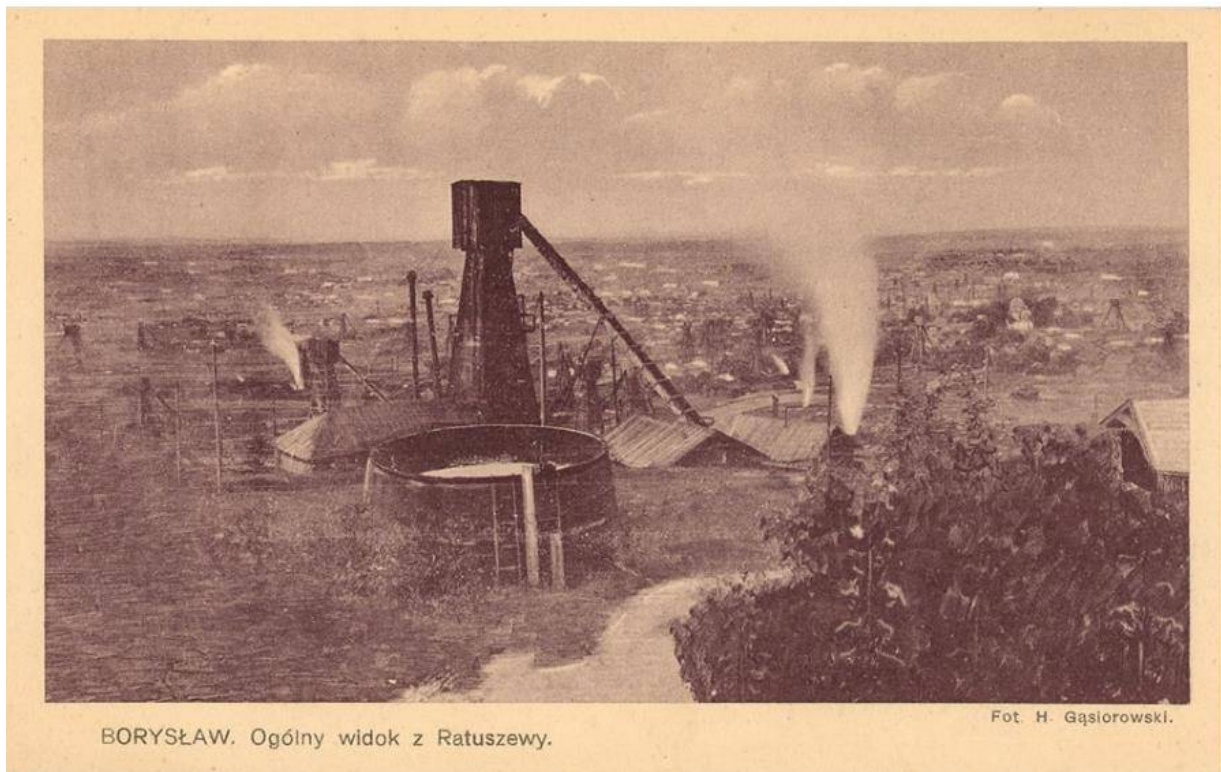
1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Борислав¹

BORYSŁAW. Ogólny widok z Ratuszowy.

Fot. H. Gąsiorowski.

Загальний вигляд від міста Борислав. Поштівка 1920 років. (Колекція музею нафтової промисловості в Кросно)

Назва Борислав уперше зафіксована 19 березня 1387 року в дарчій грамоті польської королеви Ядвіги на село Тустановичі і монастир Борислав (villam Thustanowicze cum manastiro dicto Borzislaw) братам Юркові та Ананію Доброславичам.

Першу писемну згадку (з відомих нам джерел) про село Борислав знаходимо у судовій справі від 24 лютого 1438 року. У ній сказано, що Яцько з Тустановичів (Iaczo de Thustanowicze) заставляє шляхетному Іллі (Iie), братові рідному, батьківські частки у селах Тустановиче, Бориславичі

¹ Przewodnik po Borystawiu wraz z mapką ulic i placów. -Borystaw, 1933. -S.2. 3; Pustrowany przewodnik Zagłębia Naftowego Karpat Wschodnich ze szczególnym uwzględnieniem powiatów Stryja i Drohobycza. Stryj, 1938. -S.88. http://spzd.pl.2020/09_Biuletyn_27_INTERNET_PDF; . Галицька брама. Борислав.-Львів, 1997. No 8 (32). С.3. 3.;

Księga adresowa Małopolski. Lwów, Stanisławów, Tarnopol. 1936. - Lwów-Kraków, 1936. -S.111; <https://fbc.pionier.net.pl/details/nmk1pmS>;

<https://drohobychyna.com.ua/section/sb-istoriya/mista-drohobichchiny/naydavnishiy-borislav/>;

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 maja 1930 r. o rozszerzeniu granic miasta Borysławia w powiecie drohobuckim, województwie lwowskim.; Борислав] // Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України.—К.:Наукова думка, 2003.— Т.1: А—В.— С.345.— 688с. іл.—ISBN 966-00-0734-5.; Гарилюк М. Історична топографія середньовічного Дрогобича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1998. – Вип. III. – С. 164;

(Thustanowicze, Borislauietze), Кропивниця, Уличне, Клодниця, Манастир, Довголука за 30 марок.

Сучасне місто Борислав на Дрогобиччині розташоване на території колишніх п'яти сіл: Борислава з присілками Потік Верхній, Потік Нижній, Раточин, Тернавка; Бані Котівської (давніше Ратична Котів); Губич та Мразниці з присілком Городище; Тустанович з присілками Буковиця, Волянка, Дуброва, Загарайці, Понерла, Хатки.

Свердловини Борислава, 1910-1914 рр.²

Ще з часів середньовіччя у Бориславі та сусідніх з ним поселеннях існували різні промисли, а згодом і промисловості. У XVI-XVIII ст. у с. Баня Котівська та у XVIII ст. у с. Тустановичі діяла значна солеварна промисловість – з криниць видобували розсоли для виварювання з них кухонної солі. У 1617 р. та 1721 р. згадується про видобуток нафти поблизу Дрогобича та дистиляцію цієї нафти, продукти якої застосовували для змащування осей у возах і для освітлення в лампах замість олії. Державна канцелярія Австрії 1810 р. видала офіційний документ – Декрет до Гірничого

² Свердловини знаходилися в Бориславі, але їхні власники жили в ошатному Дрогобичі. Борислав на зламі XIX-XX століть був "пеклом на землі" – вулицями щільним потоком текла багнюка змішана з нафтою, а в 1929 році на вулиці Панській потонули кінь і віз. Дерев'яні доріжки були містками на метр над землею, і горе тим, хто впав з такого мосту. Робітники жили в бараках, у жахливих побутових і санітарних умовах, що з часом призвело до страйків робітників. Одним із організаторів у 1926 році, згодом засудженим за підбурювання до страйку, був молодий слюсар Владислав Гомулка.

суду м. Дрогобича як перший нормативно-правовий акт у гірничій галузі в Бориславі. З цього часу у Дрогобицькому Гірничому управлінні починають реєструвати бориславських підприємців з видобутку і переробки нафти й земного воску (озокериту).

Вулиця Панська, головна вулиця Борислава, 1912 р.³

Австрійський Період історії міста 1818 р. в офіційних писемних джерелах згадується про працю місцевих робітників нафтового промислу (ріпників) Борислава та Мразниці, які займалися видобутком нафти з так званих дучок (невеликих ям) – збирали її за допомогою мітел з поверхні нагромадженої в тих ямах води.

З 1853 р. Борислав став всесвітньо відомим промисловим центром з видобутку та переробки нафти, озокериту, а згодом і газу. А призвів до цього той факт, що використовуючи бориславську нафту фармацевт Йоган Зег (02.09.1817 м. Ланьцут – 25.01.1897 м. Борислав) у березні 1853 р. у Львові винайшов технологію переробки нафти на нафтопродукти та озокериту на парафін. У 1872 р. до Борислава прокладено і введено в експлуатацію залізницю, що зумовило ще більший промисловий розвиток. І 1873 р. у Бориславі було вже 12000 ям-криниць, з яких видобутком нафти і озокериту займалися 75 великих та 779 малих підприємств, на яких працювали 10500

---

³ Світлина від студії Wilhelm Russ. Русс був видатним фотографом із Дрогобича, який задокументував нафтову промисловість і сфотографував багато єврейських сімей у Дрогобицькій околиці. Його син Густав, який навчався в його студії, став відомим фотографом-новатором у Польщі, визнаним багатьма нагородами та відзнаками. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/drohobycz/shtetls/history-of-boryslaw.html>

робітників. Цього ж року в історії експлуатації Бориславського родовища було видобуто найбільшу річну кількість озокериту – 350 000 віденських центнерів (19 557 т 70 кг). Тодішній Бориславський промисловий басейн давав понад 80 % видобутку нафти та 100 % озокериту усієї Галичини.

З 1903 р. Борислав став першим містом Європи, де почали використовувати природний газ, видобутий із пробурених нафтогазових свердловин, у промислових цілях – спалювання у котлах для виготовлення водяної пари.

Залізничний вокзал у Бориславі⁴

У 1911 р. збудовано перший газопровід супутнього нафтового газу довжиною 10 км із Борислава до нафтопереробного заводу Галичина у м. Дрогобичі, а 1912 р. побудовано другий магістральний 12 км промисловий газопровід з компресорною станцією до державного нафтопереробного заводу у м. Дрогобичі. У 1914 р. у Бориславі введено в експлуатацію перше в Європі промислово діюче газопереробне підприємство – фабрика газоліни (газоліняря), яка працювала на компресійній системі з початковою продукцією 20 тонн газоліну на місяць і діяла до 1930 р.

Після першої світової війни, коли Борислав опинився в складі Польщі, продовжився інтенсивний його розвиток як промислового і громадсько-культурного осередку Галичини та Європи. У 1922 р. нафтовою фірмою

---

⁴ Після старту нафтовидобування у Бориславі та відкриття у Дрогобичі кількох великих нафтопереробних підприємств, появилася серйозна потреба у швидкій доставці нафти до цих підприємств, що спонукало австрійську владу до побудови залізничної гілки від Дрогобича до Борислава у межах залізничної лінії Стрий-Самбір-Хирів, яка відкрилася 31-го грудня 1872-го року. Обидва вокзали були відкриті 31 грудня 1872 року. Відстань становила 11,45 км. Цікаво, що поїздка була безплатною, а от зворотний шлях виявився платним. На станції був 1 перон і 2 краї платформи. Цікаво, що саме цим залізничним шляхом до Борислава двірським потягом навідався у вересні 1880 року австрійський імператор Франц Йосиф I.

URL: <https://www.facebook.com/photo?fbid=707511177682574&set=pcb.707511237682568>

«Прем'єр» тут збудована нова велика електростанція (перша подібна в Європі), паливом для якої був природний супутній нафтовий газ із нафтогазових свердловин. Електроенергія лініями електропередач також подавалася у міста Дрогобич, Самбір, Стрий та на курорт Трускавець. Видобувна та переробна нафтогазово-озокеритна промисловості, а також і суміжні підприємства й фабрики міста Борислава, були настільки великі, що у 1920-1930 рр. тут працювали ще декілька електростанцій фірм Сільва Пляна та Галичина.

У 1930 р. до міста Борислава приєднано навколишні поселення – с. Баня Котівська, с. Губичі, с. Мразниця та містечко Густановичі, які разом утворили Великий Борислав площею 60 км² із населенням 42000 осіб.

Лепак збирає нафту з канави

1933 р. юридично були затверджені й нові міські права Борислава – місто вилучено з підпорядкування Дрогобицького староства, він став містом Львівського воєводського підпорядкування.

У 1939 р. населення міста досягло 44018 осіб. З них за релігійною ознакою декларували себе 56 % – поляками, 22 % – євреями, 18 % – українцями та 4 % – інші.

На початку ХХ ст. в Бориславі вперше в Україні було засновано спортивно-туристичний осередок гірськолижного спорту, а в 1930-х рр. взимку функціонував гірськолижний спуск з трампліном, а влітку розвивався планерний спорт, футбол, баскетбол, теніс, плавання та фехтування.

Весь період нафтопромислового розвитку Борислав було містом контрастів. Від бідних і бездомних жителів – до заможних багатіїв та мільйонерів-олігархів, від блиску багатства, швидкого технічного прогресу – до сірої бідності та примітивності нафтового басейну (часті фінансові зловживання, афери, крадіжки), від старих похилених дерев'яних хат – до добротних цегляних будинків і віл-палаців сучасних стилів та цікавої архітектури, від польових доріг та дерев'яних мостів – до прекрасних доріг і тротуарів, фігурно викладених чорною базальтовою бруківкою та кам'яними плитками, і залізобетонних інженерних мостів.

Єврейська громада⁵

До 1840-х років Борислав був гірським селом із дуже невеликою єврейською громадою Але після того, як у його межах було виявлено мінеральний віск, Борислав швидко розвивався, і кількість євреїв щороку збільшувалася. Євреї з Дрогобича приходили до Борислава шукати віск і олію. Вони копали ями глибиною сорок-сімдесят метрів без запобіжних пристроїв і виносили віск, опускаючи в ями людей у великих відрах, щоб вони копали і виносили все, що знайшли. Цих робітників, які добували віск із каміння – називали лепаками. Власниками колодязів були євреї з усїєї Галичини, як і більшість робітників. Меншість робітників становили селяни-християни з Дрогобиччини. Виробництво у такий примітивний спосіб тривало приблизно до 1890 року. Євреї приїжджали до Борислава з усїєї околиці, щоб заробити собі на життя цим промислом.

Єврейський квартал в Бориславі, 1910-1914 року.⁶

З року в рік кількість єврейського населення збільшувалася. У 1890 році їх було 9047, але потім, у 1900 році, було лише 7086 євреїв із загальної кількості населення в 11631. Незважаючи на свою чисельність, євреї не займали важливих робочих місць у промисловій частині виробництва нафти. До модернізації промисловості 3000 євреїв (з них 500 жінок) добували озокерит із гірських порід. Їхня щоденна зарплата становила сорок вісім крейцерів, з яких два крейцера платили кооперативу, до якого вони

⁵ Dr. N. M. Gelber «Sefer zikaron li-Drohobits», Borislav voha-sevivah, Tel Aviv, 1959. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Drohobycz/dro171.html>; The Tyśmienica still flows. Poland, 1978. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/borislav/borislav.html>

⁶ Колекція Клаудії Ердгайм. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/collections/60/photos>

належали. Копач (Hauer) отримував шістдесят-вісімдесят крейцерів на день. Перевізниками та мийниками (вешерами) були переважно євреї.

Робітники, які обертали механізми бігової доріжки (Kurbeldreher), були селянами-русинами та мазурами. Але крім них, плавлення озокериту було тільки в руках євреїв. 1890-і рр. принесли серйозні зміни в склад робочої сили. Віденський земельний банк придбав великі площі в Бориславі і створив вертикальні шахти (Schachte) не старим, примітивним способом, а за допомогою сучасних парових та електричних машин. І «Банк Галіції», і «Банк Земель», які володіли більшістю нафтових свердловин, намагалися витіснити дрібних виробників. Вони досягли цього за допомогою Національного управління гірничої справи, яке було сформовано в 1880 році, і Bergbau-Polizei-Vorschriften, нових законів, які регулюють процес розкопок.

Ці правила поклали край попереднім процесам видобутку. Модернізація та механізація гірничого процесу призвела до збільшення

Два відомі євреї Борислава. Ліворуч: Aron Itzik Friedlaender, голова ради школи Талмуд-Тора; праворуч – Srul Lipschuetz.

виробництва. До 1914 року тут було 268 шахтних шахт [нафтових свердловин] і 22 876 цистерн.

Малі та середні виробники почали продавати свої колодязі та шахти, створивши таким чином у 1896-1898 роках кризу для єврейської робочої сили, яка залишилася

без роботи та доходу. Понад 2,5 тис. єврейських сімей, близько 6 тис. осіб, які таким чином були виключені з виробничого процесу, опинилися на межі голодної смерті. Банки, які володіли колодязями, наймали лише християнських робітників, стверджуючи, що єврейська робоча сила була недостатньо навченою. Християни-менеджери колодязів відкрито відмовляли євреям, які шукали роботу, кажучи їм: «ідіть шукайте в Палестині».

Робітники-християни не дозволяли євреям наймати. Лише 170 єврейських робітників знайшли роботу в небагатьох єврейських фірмах, та й то не як кваліфіковані робітники, а як оператори водяних насосів, поденники, копальники вугілля та інші некваліфіковані чи допоміжні роботи.

Єврейська громада Дрогобича та Борислава волала до єврейського світу про допомогу. Були створені комітети по збору коштів. Такі організації, як ICA, Alliance і Galizische Hilfsverein зібрали півмільйона гульденів. Самі єврейські робітники звернулися до Другого сіоністського конгресу, який відбувся в Базелі в серпні 1898 р.

Єврейські робітники в копальні озокериту, 1910 р.
Джерело: <https://uma.lvivcenter.org/uk/photos/2261>

Робітники обрали доктора Герця делегатом від Борислава. Конгрес отримав петицію, підписану 172 робітниками. На одній із перших зустрічей д-р Герць публічно підтвердив отримання петиції, в якій описувалося важке становище робітників.

У кількох словах доктор Герць описав роль євреїв у відкритті та видобутку нафти, створенні промисловості та вигнанні

євреїв після того, як іноземні інвестори купили свердловини. Конгрес не мав повноважень зробити щось конкретне для євреїв. Доктор Герць звернувся до Віденського альянсу, який пообіцяв фінансову допомогу.

Представник Альянсу, доктор Фрідлендер, приїхав до Борислава і сформував комітет допомоги (членами якого були) Корнгабер, Померанц, Ліхтенштейн, Егер (директор єврейської школи) і два представники робітників. Пані баронеса Гірш внесла 10 000 флоринів, і за допомогою Альянсу 500 робітників емігрували до Америки.

10

Зигмунд Ердагйм, Мозес Ердагйм⁷ перед своїм будинком у Бориславі, 1910-1914рр.⁸

⁷ Нафтовий промисловець, прихильник асиміляції євреїв. Мозес Ердагйм перестає носити пейси; посилає синів не в хедер учити Талмуд, а у польські школи. Навіть Мозесова дружина Естер, найбільша в сім'ї традиціоналістка, перестає носити перуку. Їхні сини один за одним переїзять до Відня і беруть собі нові католицькі імена. Хлопці вивчають право, медицину, а кому навчання не до снаги, той займається комерцією. Нащадки

Доктор Абрахам Зальц, який на той час був головою Ахават Сіону в Тарнові та брав участь у створенні галицької мошви в Палестині, вважав цих працівників відповідними кандидатами для цього поселення. І він, і доктор Сауль Рафаель Ландау звернулися по допомогу до єврейських організацій допомоги.

У березні 1899 року доктор Ландау привіз до Відня делегацію робітників і представив їх перед фон Гутманом, одним із власників вугільних шахт у Махаріш Острау, і було докладено зусиль, щоб їх працевлаштувати на шахтах. Доктор Ландау також допоміг доктору Зальцу залучити потенційних кандидатів для еміграції та поселення в Палестині.

Генеральна асамблея Ахават Сіону, що відбулася в Тарнові 25-26 квітня 1899 р., обговорювала плани еміграції 800 родин робітників з Борислава. Двоє представників сімей, Хаїм Фрідман і Яків Штройзер, описали їхню безвихідну ситуацію та суворі умови та вимагали докласти всіх зусиль, щоб допомогти їм емігрувати до Палестини. Асамблея вирішила негайно надіслати п'ятдесят робітників до мошави «Маханаїм» у Палестині для виконання різноманітних робіт. З цією метою Раді директорів було доручено зібрати кошти з усіх [єврейських] австрійських громад для покриття витрат.

Єврейські робітники на нафтопереробному заводі в Губичах біля Борислава. 1910-1914 рр.

Мозеса Герша освічені та заможні, його онука Теа вчиться на лікаря, займається популярним психоаналізом і особисто знайома з донькою Зигмунда Фрейда.

⁸ Колекція Клаудії Ердгайм. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/photos/2267>

Мозес Герш Ердагайм, Естер Ердагайм та їх сини
– Зіше, Озіа, Якоб, Абе та Пінкус.

«Ахават Ціон» надіслав звернення до єврейських громад Англії, Німеччини та інших країн щодо робітників Борислава з вимогою допомогти [зібрати кошти], щоб зробити можливою їхню еміграцію до Палестини. Доктор Ландау поїхав до Німеччини, щоб обговорити це питання з ложами Vnai Brith. Збір коштів вдався, і були зібрані великі суми. Однак жоден із еміграційних планів не був реалізований.

Безробітні євреї стали погоничами коней і возів, нічними сторожами або дрібними підрядниками для різноманітних робіт. Їхнє становище було

жахливим, і навіть ті, хто встиг заробити, жили в жахливих оселях у скупчених умовах.

Заможні єврейські власники колодязів (ті, хто все ще були власниками незалежних операцій) також повинні були змінити свої технології виробництва. Вони об'єдналися в компанії і навіть заснували єврейський банк для фінансування своєї промисловості. Однак він не міг конкурувати з Laender Bank і американськими, англійськими та французькими компаніями, які прийшли в той час для розробки нафтових свердловин.

Суворі правила та закони щодо виробництва також були фактором закриття малих фірм. До 1899 року із сотень початкових фірм лише дві залишилися в бізнесі.

У Бориславі був єврейський цвинтар, заснований у 1886 р. на ділянці, подарованій Давидом Лінденбаумом, У 1913 р. цвинтар було розширено. У 1890 році Віденський альянс заснував початкову єврейську школу з 353 учнями. Кількість учнів зросла до 403 у 1896 році та 554 у 1901 році. Пізніше школа була включена до освітньої мережі барона Гірша.

Так звана «Стара школа»

Шоа у Бориславі

Шоа у Бориславі мав свою специфіку. В першу чергу варто наголосити на тому, що німці були в Бориславі два рази: впродовж декількох днів у 1939 році (з 18 по 24 вересня) і повернулися сюди вже 1 липня 1941 року.

**Німецький військовий на залізничному вокзалі у Бориславі.
Липень 1941 року.⁹**

Після остаточного затвердження кордону між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом у вересні 1939 року німецькі війська залишили Борислав 24 вересня 1939 року. Згідно із радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 року «про дружбу і кордони», СРСР в обмін на цю територію зобов'язувався постачати до Німеччини щорічно 300 тис. тонн нафтопродуктів, що становило річний видобуток нафти в Дрогобицько-бориславському басейні.

Попри короткотривалість, перша німецька окупація міста була досить «багатообіцяльною». Щоправда, згідно зі свідченнями українських й польських очевидців, до убивств євреїв справа не дійшла; в основному відбувалися пограбування та усілякі знущання над ними як-от гоління борід та танці на вулиці. Крім того, за досить усталеною схемою «багатих» євреїв німці змушували чистити вулиці¹⁰, а відомим лікарям і промисловцям

⁹ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=597612328672460&set=a.210654680701562>

¹⁰ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Київ: Дух і літера, 2009. – С. 241.; Адам

«казали мити туалети»¹¹. Видається, що саме після цього короткочасного досвіду репресій першої німецької окупації бориславські євреї мали досить вагомі причини «відчутти полегшення» з приходом Червоної армії¹².

У перші ж дні після приходу німців до Борислава вибухнув погром, який відбувався за львівським сценарієм¹³. Він тривав протягом двох днів, у четвер та п'ятницю з 3 по 4 липня 1941 року, під час якого загинуло близько 300 людей, переважно євреїв. Варто зазначити, що ця кількість загиблих є досить приблизною, оскільки джерела подають дуже різні цифри: тоді як Пйотр Врубель пише про 220 загиблих і сотні поранених, українець Микола Терлецький називає цифру 70 євреїв, яких вбито німцями, і лише (!) троє – «міським шумовиння». ¹⁴ Згідно з єврейськими свідченнями, цифри варіюються між 300 та фантастичною сумою в 5000 осіб¹⁵. Проте цифра в 300-350 загиблих видається найбільш вірогідною, бо саме вона найчастіше зустрічається у спогадах та німецьких документах.¹⁶

Подібно до львівського випадку, відкриття тіл 44 закатованих бориславців (27 українців, 16 поляків та 1 німкені)¹⁷ у підвалі в'язниці НКВД та чутки про погром у сусідньому Дрогобичі (2 липня) були основними чинниками, що спровокували антиєврейське насильство.

Жарський (*Żarski A.* Okupacyjne wspomnienia z Borysława i opowiadania z ZSRR. Wydanie II (elektroniczne). – Wrocław: Centrix. Krzysztof Cebula i Tomasz Kalota, 2007. – 220 s.)

¹¹ Найдек Шимон (Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, (далі - АЖІН), 301/4237, Najdek Szymon).

¹² Chameides M. *That War and Me: Growing Up in the Shadow of the Holocaust.* - [Israel]: M. Chameides, 2001. – P. 17.

¹³ Детальніше про львівський погром 1 липня 1941 року див.: *Патриляк К.* Військова діяльність ОУН (б) у 1940-1942 роках. - Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут історії України НАН України, 2004). – С. 334-337; *Круглов А.* Львов, июль 1941: Начало уничтожения // Бюлетень “Голокост і сучасність”. – Киев, 2003, № 5; *Himka J.-P.* The Lviv Pogrom of 1941: the Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // *Canadian Slavonic Papers.* – 2011. - Vol. LIII, Nos. 2-3-4 (June-September-December). - Pp. 212-245; *Mędykowski W.* W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej kontekst historyczny, społeczny i kulturowy. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012. – S. 241-250.

¹⁴ *Wrobel P.* Polish-Ukrainian Relations during World War II: the Boryslaw case study: a Polish Perspective // *East-European Politics and Societies.* – 2012. – Vol. 26, No. 1 (February). – P. 225; Терлецький М. Страхіття Другої світової війни у бориславському басейні // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Т. 1. - Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто: 1973. – С.114.

¹⁵ Говорять також про польські жертви, наприклад, про вбивство польського комуніста Станіслава Джеджица (*Wróbel P.* Op. cit. - P. 226; АЖІН, 301/4237, Najdek Szymon, 11), після смерті якого, за свідченням Ерні Клінгер, «комуністи піддалися темному тлуму і разом вбивали» (АЖІН, 301/1096, Erna Klinger, 15).

¹⁶ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-44 годах. Сост. А. Круглов. – Київ: Институт иудаики, 2002. – С. 318; Холокост на территории СССР. – С. 98.

¹⁷ Холокост на территории СССР. – С. 98; *Терлецький М.* Страхіття Другої світової війни... – С. 113.

Зранку в четвер 3 липня після відкриття в'язниці НКВД євреїв почали витягати (джерела вказують, що часто це робили підлітки¹⁸) з будинків для миття трупів. Переважна більшість убивств відбувалися на вулиці, а тому в

Єврейські жінки перед будинком Фляйшерів в Бориславському гетто.

Джерело: United States Holocaust Memorial Museum

колишній в'язниці НКВД під німецьким наглядом було безпечніше, ніж на вулиці, де панував роз'ярений та неконтрольований натовп¹⁹.

Після 48 годин «вільної руки»²⁰ німці зупинили погром в п'ятницю після обіду. Він став першим актом у серії антиєврейських акцій у Бориславі, наслідком яких було повне винищення єврейської громади міста. Він також був показовим спектаклем, що навчив місцеве населення, як треба ставитися до євреїв²¹, які від цього часу були поза законом.

Загалом же у Бориславі відбулося, як мінімум, шість основних «акцій». Частина жертв було розстріляно на місці, у т.зв. «бійні» («rzeznia»), або в навколишніх лісах, зокрема, у Броницькому

лісі біля Дрогобича; решту ж було депортовано до «таборів смерті» Белжеця і Аушвіца, де більшість з них загинуло.

Під час першої з акцій (27-28 листопада 1941 року) нацисти заарештували близько 800 непрацездатних євреїв, інвалідів та старих людей, яких 29 числа розстріляли поблизу нафтової вишки під назвою «Піلسудський»²².

Другу наймасовішу акцію, т.зв. «переселенську» (виселити нібито мали до Пінська), було проведено на початку серпня (6-8 числа) 1942 року,

¹⁸ Там само. – С. 114; Melamed V. Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust. The Multifaceted Ukrainian Context // *East European Jewish Affairs*. 2007. - Vol. 37, No. 2 (August). - Pp. 217-235.

¹⁹ Ibid., 234.

²⁰ АЖІН, 301/4512, Anna Antler, 3.

²¹ Wróbel P. Op. cit. - P. 224-226.

²² Серед цих людей вивезли також родини членів юденрату (АЖІН, 301/1068, Маугусу Вауер, 4; інтерв'ю з Арнольдом Дістлером, записане у 1993 році у рамках проекту «Живі свідчення» Університету Макгілла (52:10).

URL: //golem.ph.utexas.edu/~distler/shoah/index.html// (дата звернення: 06.03.2023).

коли близько 5 тис. євреїв, переважно жінок і дітей, відправили до табору смерті Белжеця²³.

Протягом 23-24 жовтня 1942 року відбулася третя акція, під час якої 1020 осіб депортували (напрямок невідомий), а вже на початку листопада почалася чергова облава, яка тривала майже цілий місяць (4-30 листопада 1942 року). Спійманих євреїв, переважно дружин та дітей робітників

Члени єврейської поліції в гетто

Лжепело: Yad Vashem Photo Archive

оборонної промисловості («Rüstungsjuden»), тримали у місцевому кінотеатрі «Колізей», де їх «морили голодом»²⁴ без їжі і питва і 30 числа відправили до Белжеця.

Вже упродовж п'ятої акції (16-17 лютого 1943 року), близько 600 осіб (серед інших робітників з міських майстерень лісопереробного заводу) було схоплено і (21

лютого) розстріляно у вищезгаданій «бійні»²⁵.

Останнім масовим винищенням єврейського населення Борислава була ліквідація гетто з 25 травня по 2 червня 1943 року, в результаті якої розстріляли близько 700 осіб, в тому числі членів єврейської служби порядку²⁶.

Із наближенням Червоної армії у квітні 1944 року німці ліквідували табір примусової праці «Ліманова» (*Limanowa* або *Limanowska*), де на той час все ще залишалося близько 800 євреїв; працівників вивезено до концентраційного табору у Плашові біля Кракова та Аушвіца (Освенцима). Декотрим євреям вдалося вижити на «арійській» стороні, хтось зумів сховатися у лісових бункерах, інші ж повернулися з Плашова та інших таборів примусової праці.

Пам'ять

До 1945 року Дрогобицький адміністративний район був домом для багатьох єврейських сімей, громади яких існували тут протягом століть.

²³ Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 98. Крім цих 5 тис., яких упіймали під час акції, 400 осіб було відібрано для відправки до Янівського табору у Львові, а 250 (Занкюлер пише лише про 150 осіб) врятував Бертольд Байц для роботи на нафтовому промислі.

²⁴ АЖІН, 301/1205, Fryda Koch, 23

²⁵ АЖІН, 301/2139, Neli Liphart, 2139, 24; АЖІН, 301/2138, Golda Birger, 2.

²⁶ Холокост на території СССР... - С. 99.; Юлія Кисла. Виживання за екстремальних умов: Подолання минулого у Бориславі (1941-1944). URL: <https://uamoderna.com/md/232-232>

Після 1945 року більшість із невеликої кількості тих, хто вижив, виїхали шукати нові домівки.

Письменники, режисери, професори та журналісти, які записували історії цих яскравих громад, співали їхні пісні та розповідали їхні історії, були перетворені на попіл. Щоб відродити втрачені громади та спогади про сім'ї, нащадки та ті, хто вижив, надали свої фотографії, свої спогади та все, що вони можуть згадати з історій своїх сімей, щоб нагадати світу про те, що було втрачено.²⁷

Анна Бланк, на початку 1920-х років

Під час нацистської навали чоловік Бланки Давид був убитий. Її та її доньок переховували праведні родини, але пізніше Бланку схопили та відправили до Освенцима. Згідно зі свідченням родича, Анна Бланка пережила Освенцим, але ослаблена та хвора, вона померла незабаром після звільнення.

Дві дочки Анни Бланки вижили. Старша дочка емігрувала до Сполучених Штатів, а молодша зрештою емігрувала до Ізраїлю.

**Девід і Роуз Ліхтгарн зі своїми дітьми
Анною Бланкою та Долеком, 1908 р.**

²⁷ URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/drohobycz/families/family-album.html#>

Єврейський цвинтар. Борислав, 2012 р. Автор: Рената Ганинєтс.

Єврейський Цвинтар. Борислав, 2020 р. Автор: Назар Шевченко.

Городок, 2020 р.²⁹

Районний центр – м. Городок – знаходиться у північній частині району на річці Верещиця (басейн Дністра). Відстань від центру Городка до Львова – 30 км. Городоцький район, поряд із Пустомитівським і Миколаївським, відноситься до центральних районів Львівщини.

Вперше Городок згадується під 1213 роком. Ще древній Галицько-Волинський літопис³⁰ зафіксував, як у 1227 році новгородський князь Мстислав Удатний стояв зі своїм військом у Городку. У XIV сторіччі

²⁸ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. II, Warszawa 1881, s. 819-826. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_II/;

B. Wasutyński Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki Warszawa, 1930. – s. 107, 115, 147, 151, 196, 212. – 374 s. URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?showContent=true&id=32588>;

Schipper, Studya nad stosunkami gospodarczymi żydów w Polsce podczas sredniowiecza Fundusz Konkursowy im. Wawelberga; E. Wende i Spółka ; Druk. Narodowa Lwów ; Warszawa- Kraków, 1911, s. 151, 239, 243. – 225 s. <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/67496/edition/74152/content>; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/search/google/Gr%C3%B3dek%20Jagiello%C5%84ski.>;

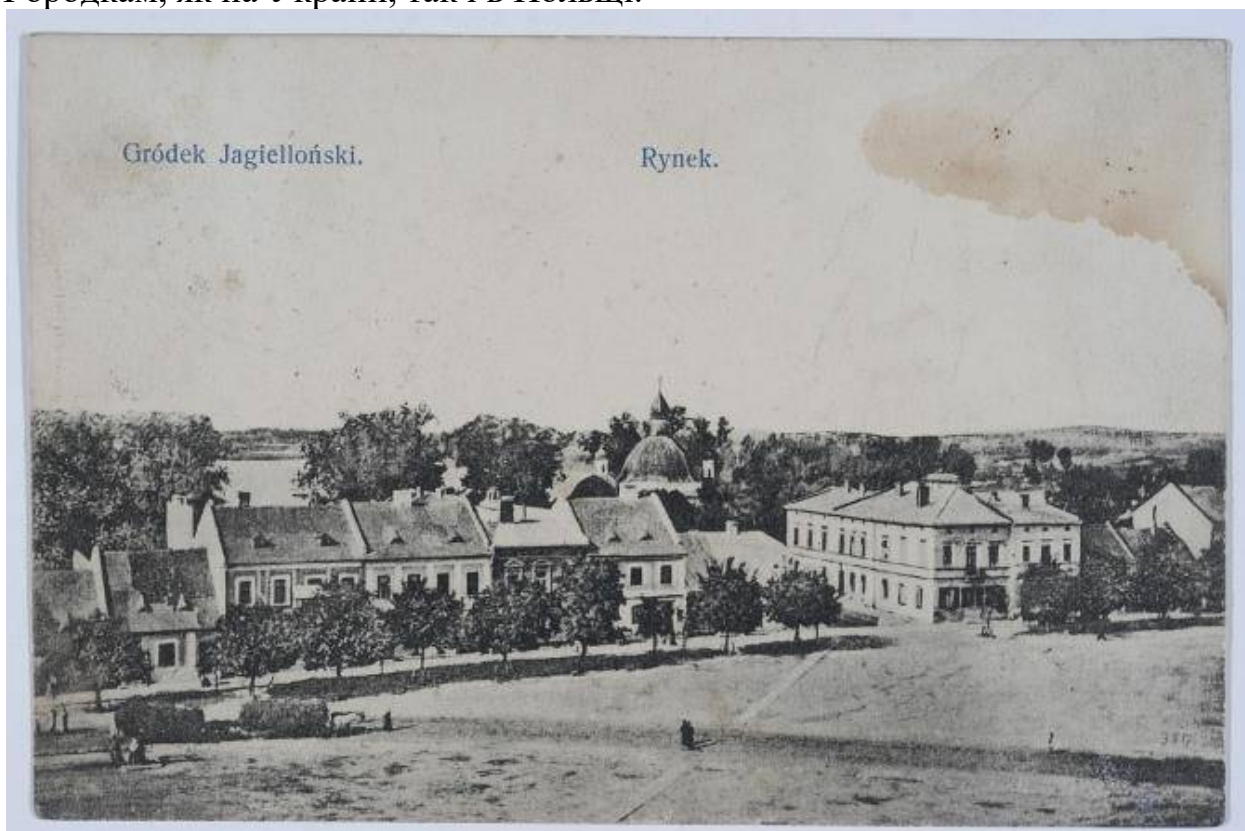
URL: <https://sztetl.org.pl/pl/search/google/GR%C3%93DEK>.

²⁹ URL: <https://via-regia.org.ua/pl/regions/lwowski-2/grodek-jagiellonski/> (дата звернення: 06.03.2023).

³⁰ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit23.htm>

Городок як окреме королівське місто увійшов до складу Львівської землі, а пізніше став центром Городоцького староства.

За період 1387 до 1434 року король Польщі Владислав II Ягайло часто навідувався і подовгу жив у Городку: монарха приваблювало розкішне полювання в околицях міста. Фактично, він гостював тут протягом всього свого свідомого життя. Тут, в Городоцькому замку, від якого й каменю не збереглося дотепер, великий князь литовський та самодержець польський і помер в останній день весни 1434 року. За свідченням відомого історика Длугоша³¹, короля звела зі світу застуда, яку підхопив за місяць до смерті в Медице, де ходив до ліса слухати солов'їв. Тому стараннями місцевих жителів з 1 січня 1906 року місто мало назву Грудек (Городок) Ягеллонські", а поляки його так називають і дотепер, на противагу всім іншим численним Городкам, як на Україні, так і в Польщі.

Городок, площа ринок. До 1912 р. Джерело: polona.pl

У 1903 році у центрі Городка встановлюють перший на теренах тогочасної Польщі пам'ятник королю Ягайлу, цьому видатному гравцю на шахівниці Центральної Європи Середньовіччя – в знак пошани до його сентименту до цього міста.

³¹ Długosz Jan. Historia polonica Ioannis Długossi seu Longini Canonici Cracoviens. In tres tomos digesta. Autoritate et Sumptibus Herbulti Dobromilski edita. Dobromili 1615.

URL: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=8014&from=FBC//> (дата звернення: 09.03.2023).

В 1389 році місто одержало магдебурзьке право (за іншими даними, це відбулося у проміжок часу між 1400 та 1425 роками). Певно, тоді ж виникла історична частина міста, його серце – площа Ринок з костелом та ратушею. Городок розростався, окрім центральної частини ринку розбудовувалось два передмістя – Львівське і Черлянське.

Поступово у місті, що стояло на перехресті торгових шляхів, розвивались торгівля та промисли. Городок одержав право торгувати головним скарбом Прикарпатського краю – сіллю і став центром соляних складів. Важливим продуктом експорту була також риба, яку віддавна розводили в місцевих ставах.

За австро-угорських часів тут, як і в більшості західно-українських міст, проживало багато євреїв. Найперші поселенці-євреї з'явилися тут ще в 1444 році. У 1908 році в Городку було 13 банків, 10 з них належали євреям.

У місті збереглося багато цікавих пам'яток – міська ратуша, костел, церкви Миколая (1510 р.) та Івана Хрестителя (1670 р.), старий млин. На жаль, не зосталося на пам'ять про єврейську общину жодної споруди з цілого комплексу божниць, які стояли над ставом ще в 20-30-х роках ХХ ст.

У Городку була як дерев'яна синагога з ХVІІ, так і комплекс мурованих божниць з ХVІІ-ХVІІІ століть. Маємо лише світлини, які демонструють ці пам'ятки архітектури.

Єврейська громада³²

Історія єврейського поселення в Городку Ягеллонському (ідиш: Greiding) сягає ХV століття. Єврейське населення вперше згадується в 1445 році. Незважаючи на заборону поселення євреїв у 1550 році, вони були присутні тут і в наступному столітті.

Значний розвиток єврейської громади в Городку припадає на другу половину ХVІІ ст. Як стверджують автори «Географічного словника Королівства Польського та інших слов'янських країн», після повстання Хмельницького місто було зруйноване: «Через кілька років після війни прибули ревізори в 1662 році і знайшли на площі ринку 22 будинки (раніше їх було 78), а на вулицях – 10 (раніше їх було 82). Оскільки місто було заселене лише католиками, староста Ян Гнінський, воєвода хелмський, почав закладати окреме місто для євреїв у замкових садах, які він назвав Гнін. Через сто років «єврейське містечко Гнін мало 62 будинки, 124 склади, 18 пивоварень, 3 панських і віскобійню».

У 1684 році євреї отримали підтвердження свого права поселитися і мати синагогу в Грудку. Спочатку в місті існувала, ймовірно, дерев'яна синагога, а мурована – ймовірно, збудована в середині ХVІІІ ст. Спочатку це могло бути просто чоловіче приміщення квадратної форми, про що можна

---

³² S. Spector, *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, t. I, New York 2001, s. 454; F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. II, Warszawa 1881, s. 820; URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_II/ (дата звернення: 09.03.2023); URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/892-grodek-jagiellonski/99-historia-spolecznosci/137348-historia-spolecznosci>

судити з розташування вікон і розташування контрфорсів. Синагога, швидше за все, мала чотиристовпний інтер'єр і була вкрита двоярусним дахом у формі піраміди. У наступні роки – можливо, під час реставрації, що відбулася після пожежі 1793 року – до північної сторони будівлі було додано невелику жіночу секцію. Його низький дах закривав нижню частину вікон сіней і прикривав із заходу двоповерхову прибудову, в якій, ймовірно, містилися передпокій та інші приміщення. Сьогодні синагоги вже не існує.

У Городку також був бейт-мідраш.

Загальний вигляд комплексу синагоги з Дроздівського озера, 1934 р.

Наприкінці XIX століття в Городку проживало 8912 жителів, у тому числі: 3417 католиків, 3079 греко-католиків і 2401 єврей. До 1910 року кількість євреїв у Городку Ягеллонському зросла до 3866 осіб. Сильні позиції в місті мали хасиди, пов'язані з династією Белза.

Економічна криза міжвоєнного періоду сильно вплинула на економічне становище єврейської громади Городка. Відсутність роботи та перспектив, а також діяльність націоналістичних політичних партій сприяли зростанню антисемітських настроїв. У той же час сіоністські організації та єврейська ортодоксальна партія Агудат Ізраель набирали все більшої популярності в Городку Ягеллонському.

Друга світова війна та Голокост.³³

У вересні 1939 року Городок Ягеллонський опинився в радянській окупаційній зоні. 29 червня 1941 року місто було окуповане німецькими військами. За розпорядженням влади було створено юденрат.

У жовтні 1941 року євреї Городка мали переселитися у визначений район (старе місто), але процес організації гетто тривав до весни 1942 року.

Перший масовий розстріл відбувся 21 березня 1942 року, коли було розстріляно близько 300 осіб, визнаних непрацездатними. Цю та наступні акції організував офіцер СС Йозеф Штаерт, який керував містом до літа 1943 року.

7, 8 або 9 травня 1942 року Й. Штаерт наказав провести акцію, під час якої близько 800 євреїв було відправлено до Янівського табору, звідки більшість було перенаправлено до інших трудових таборів (Якторів, Ляцьке Велике, Плугів). Безпосередніми виконавцями акції були німецькі жандарми, українські поліцаї, офіцери поліції безпеки зі Львова та есесівці Янівського табору. Наприкінці червня 1942 р. відбулася акція, під час якої було вбито 75-100 євреїв, а також близько 25 ромів. 8 липня на єврейському кладовищі було розстріляно близько 400 осіб.

13 або 19 серпня 1942 р. близько 2800 євреїв було відправлено з Городка до табору смерті в Белжець. Після акції в місті залишилося близько 1100 євреїв, тому 6 вересня площа Єврейського району була скорочена. Новий склад юденрату було призначено через те, що члени попереднього загинули в таборі в Белжеці під час серпневої акції. 14 вересня 1942 р. частину людей депортували до Львова: працездатних залишили в Янівському таборі, а непотрібних відправили до табору смерті в Белжець.

Остаточна ліквідація гетто почалася 27 січня 1943 р. Взвод SiPo³⁴ (поліція безпеки) зі Львова за підтримки німецької жандармерії та української поліції розстріляв близько 1300 осіб. Оскільки значна частина євреїв, які залишилися в місті, встигла сховатися, Сипо повернувся 3 лютого і розстріляв близько 800 людей, які переховувалися.

Табір примусової праці в Городку проіснував до 22 червня 1943 року, коли було вбито близько 160 його в'язнів.

---

³³ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000. – С. 102. – 303 с.; Alexander Kruglov, Gródek Jagielloński, [w:] The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, G.P. Megargee, M. Dean [red.], t. II, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012, s. 778.; Олександр Пагіря Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. URL:<https://web.archive.org/web/20131104042442/http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>

³⁴ Поліція безпеки Третій Рейху, *Sicherheitspolizei* (англ. *Security Police*), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і *Kriminalpolizei* (кримінальної поліції; Kripo) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі.

Причетні до організації масового знищення: міський комендант Йозеф Штаєр, комендант жандармерії Кремлер, комендант гетто Шмідт, комендант Янівського табору м. Львова Вільгаус Густав.

Близько 20 євреїв з Городка пережили окупацію.

Городок, пам'ятник на місці розстрілу євреїв.³⁵

Поморяни³⁶

Ратуша в Поморянах. Фото міжвоєнного періоду ХХ ст.³⁷

³⁵ Мацеви, розміщені поруч, ймовірно, походять з неіснуючого єврейського кладовища.

³⁶ Ю. З. Данилюк, В. І. Дмитрук Поморяни // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па – Прик. – С. 416. – 520 с.: іл. – ISBN 978-966-00-1142-7;

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 12: Termini Terrestres. 1446. Acta in Halicz (3 stycznia 1446 r.): no. 1631. – Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1887. – 564 s. – S. 145. URL:<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/45618/edition/62357/content//>;

Filip Sulimierski i Bronisław Chlebowski Pomorzany // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wieku», 1887. – T. VIII. – S. 747 – 752. (пол.).

URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_VIII/747// (дата звернення 28.02. 2023); <https://myshtetl.org/lvovskaja/pomoriany.html>

³⁷Romek Pawlukh <https://www.facebook.com/hashtag/colorizedphoto>.

Поселення, де зараз розміщене містечко Поморяни, виникло в давнину. У XIV столітті тут існував замок українських шляхтичів Свинок, що його побудував Микола Свинка, який отримав велику ділянку землі над Золотою Липою від польського короля Казимира IV. За «Поморянською Хронікою», першими жителями Поморян були 32 українські та 2 єврейські родини.

Вперше Поморяни згадуються 3 січня 1446 року в книгах галицького суду.

Середина V століття – власником був шляхтич Грицько Кердейович. Наприкінці XV століття маєтність перейшла до Жигмунта Сененського. 1494 року шляхтич Ян Сененський набув половину замку та місто Поморяни з передмістями. Власник міста – майбутній подільський воєвода Ян Сененський (підтримував кальвінський збір у Поморянах):

1552 отримав привілей на торги і ярмарок для Поморян;

1553-1564 р. перевів Поморяни на німецьке (магдебурзьке) право;

1554-1569 р. отримав звільнення міщан від податків на 20 років.

Місто було в руках представників роду Сененських до 1619-1620 років, коли ці землі купив Якуб Собеський – батько майбутнього короля Польщі. Якуб Собеський сприяв розвитку міста, поновив Магдебурзьке право, заклав костел і церкву, заснував притулок для убогих і старців. Після смерті Якуба Собеського замок перейшов у власність його дружини Теофілії, від неї до сина – звитяжця під Віднем короля Яна III Собеського. Навколо міста було насипано вали і викопано рови, направлені замкові мури.

Завдяки розумному розташуванню замок неодноразово витримав зтяжні облоги турків і кримських татар. Так, 1672 року, коли Золочівський замок зруйнували яничари, поморянська твердиня вистояла перед численними військами. Під час другого походу турків на Львів 1675 року залога замку, не маючи достатньо сил для оборони, покинула таємним ходом фортецю, вийшла до лісу і заховалась у Свірзькому замку. Залишений напризволяще замок цілком спустошили, невдовзі його відбудував тодішній власник Ян III Собеський. 22 серпня 1684 року Ян Собеський підтвердив для містечка Магдебурзьке право й надав герб із зображенням святого Івана Хрестителя (з Божим ягням біля ніг) на блакитному тлі.

Фортецю знов зруйнували 1684 року кримські татари. Після цього замок витримав всі татарські напади й облоги 1687-1695 років; по смерті короля переходив від одних власників до інших, дуже підупав і почав втрачати вигляд фортеці.

Від 1740 року Поморяни були власністю Радзивіллів, 1789 року перейшли у власність Прушинських.

В 1876 році замок перейшов у власність Романа Потоцького, чий син Єжи (Юрій, помер в 1961 році) опікувався замком до 1939 року.

Від оборонних споруд до нашого часу збереглася кутова вежа, а також напівзруйнований палац. Навколо замку – залишки чудового парку, а неподалік у центрі селища – руїни неоготичної ратуші (XIX ст.) і костел Пресвятої Трійці (1748 р.) зі збереженими інтер'єрами.

Довоєнна польсько-українська школа у Помор'ях³⁸

У 1940-1941 та 1944-1959 роках були центром Помор'янського району.

Єврейська громада

Євреї жили у Помор'ях з початку 17 ст. У 1628 р. в Помор'ях проживали 2 єврейські сім'ї, які утримували корчми. У 1654 р. закладено єврейський цвинтар.

В середині 18 ст. рабином Помор'ян був рабі Авром бен Мойше-Арон, пізніше – Довід-Цві Ойєрбах, Мешулом-Залман Ашкеназі, в 19 ст. – Авром Теумім, в кін. 19 ст. - Меїр-Єгуда Око.

В кін. 19 ст. у Помор'ях було відкрито єврейську школу. У цей час євреям належали 3 млини, 19 із 23 магазинів. Єврейське населення містечка складало в 1880 р. – 1910 чоловік – 42,7% від населення.

1914 року з Помор'ян до Тернополя було вислано 46 євреїв.

У 1906- 1914 рр. рабином Помор'ян був Авром-Мордхе-Шойлом Тойб, у 1920-30-х роках. – Довід-Нафтолі-Герц Каган.

У 1921 р. у Помор'ях проживало 799 євреїв – 23,7% населення.

В середині 1920-х рр. у Помор'ях було відкрито школу з викладанням на івриті.

У 1920-30-х роках діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

У 1931 році тут проживало близько 900 євреїв.

Влітку 1941 р. Помор'яни зайняли частини вермахту. 26 жовтня 1942 року євреї Помор'ян та навколишніх сіл (близько 1,4 тис. чол.³⁹) були

³⁸ URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=2863536047108064&set=pcb.1315757235278247&locale=ru_RU// (дата звернення: 07.02.2023).

³⁹ Круглов А. И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. – Могилев-Подольский, 1997. – 100 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

депортовані до табору смерті Белжець. 16 євреїв-фахівців, що залишилися, були розстріляні в липні 1943 р.

Дерево росте на одній зі збережених могил на спустошеному єврейському кладовищі, 1921 р.⁴⁰

Самбір⁴¹

Виникнення Самбора пов'язане із сусіднім районним центром – Старим Самбором. В 1241 р. монгольська орда зруйнувала теперішній Старий Самбір, а містяни переселилися до села Погоничі. Його спочатку називали Новим Самбором.

⁴⁰ Вузол життя: як небайдужі збирають уламки єврейської історії та повертають їх на місце пам'яті. URL: <https://ochevydets.te.ua/post/2376/> (дата звернення 28.02. 2023).

⁴¹ Michał Grabowski *Ukraina dawna i terazniejsza*: T.I. O zabytkach najgłębszej starożytności, Nakł. T. Glücksberga, 1850 - 172 стор. URL: polona.pl/item/ukraina-dawna-i-terazniejsza-t-1-o-zabytkach-najglebszej-starozytynosci,NTM5MTU/3/#info:metadata;

Возняк Т. Самбір// Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2007. – № 48. – С.268-278.URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreysskyu_use-svit_Halychyny.pdf///

Maurycy Horn *Żydowski ruch osadniczy w miastach Rusi Czerwonej*, w: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. – 1974. – nr 2 (90). – s. 11. (пол.). URL:

<https://bazhum.pl/bib/article/115542/> (дата звернення: 25.02.2023);

M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.: działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*, Warszawa 1975;

Niesiecki K. *Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naupierwey Cnota, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona...* - Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1738. – T.2. – S. 442. (пол.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/13214/edition/11721/content>;

URL:<https://rujen.ru/index.php/%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BE%D1%80/>

(дата звернення 25.02. 2023); *Sambor*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 10, red. F. Sulimierski, Wł. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1888, ss. 227-246.

Новостворене місто розвивалося досить швидкими темпами, вже за півтора століття йому було надано Магдебургське право. Новий Самбір став великим ремісничим і торгівельним центром на Прикарпатті. Окрім того тут осіло багато монаших орденів (домініканці, бернардинці, бригітки та єзуїти), які мали в місті свої кляштори.

Самбірська ратуша, 1910 р.

Від 1573 р. в Самборі існувала школа. Пізніше діяли парафіяльна русинська школа та єзуїтський колегіум. Освітні традиції продовжила гімназія, відкрита вже за часів Австро-Угорщини.

В 1738-1754 р. довкола Самбора діяли загони Олекси Довбуша. Місто зазнало значних руйнувань під час Першої світової війни. Особливо великих збитків завдали російські солдати. Під час німецької окупації знищено все єврейське населення Самбора.

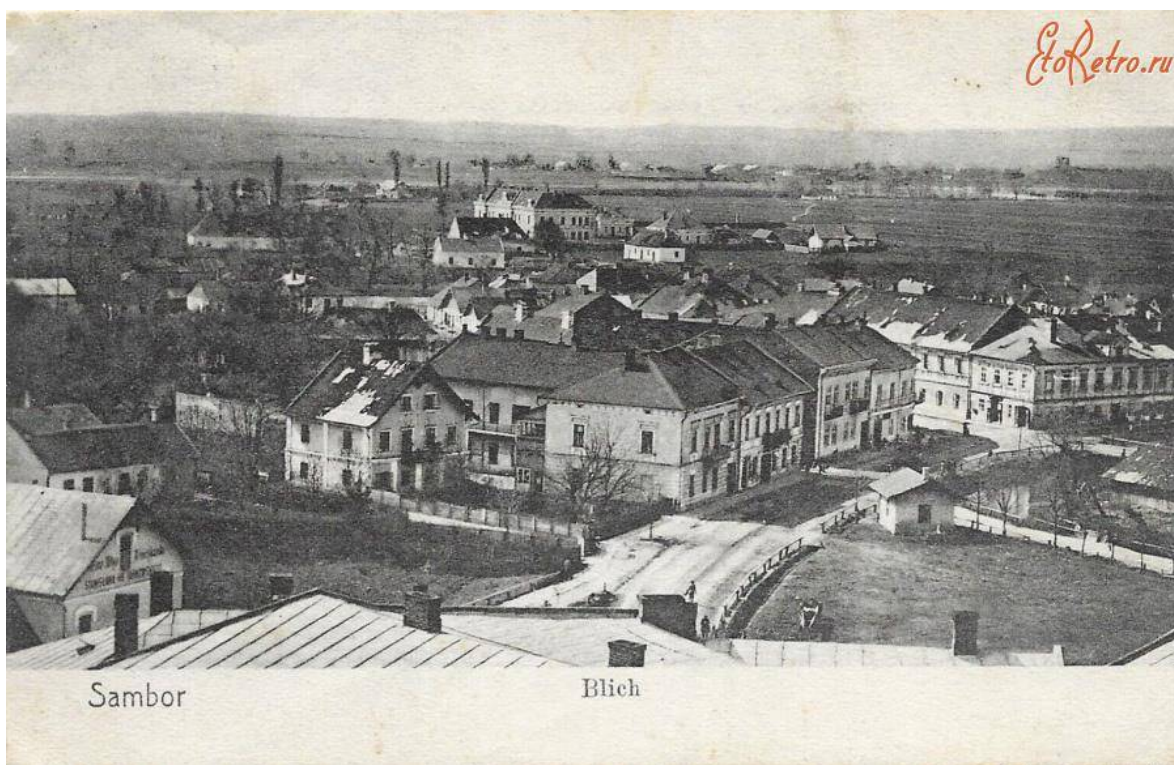
За часів ЗУНР Самбір був повітовим центром. Повітовим комісаром, тобто керівником, було призначено визначного письменника Андрія Чайковського.

Зараз Самбір – значний промисловий центр Львівщини, знаходиться на перетині важливих залізничних і автомобільних шляхів. Місто має статус обласного підпорядкування.

Єврейська спільнота

Перша згадка про євреїв Самбора відноситься до 1447 р. В 1542 королем Сигізмундом Старим євреям було заборонено проживати в Самборі. У 1551 р. заборона була підтверджена королевою Боною, проте євреї продовжували селитися у передмісті міста. Так утворився окремий єврейський район, який отримав назву "Бліх".

У 16 ст. багато євреїв орендували млини та пекарні. У 17 ст. у Самборі були синагоги та єврейський цвинтар.

Самбір, єврейський район «Бліх». 1905-1907 рр.⁴²

У 1735 р. король Август II видав євреям «привілей» на свободу проживання та торгівлі в Самборі, а також дозволив відкрити м'ясну крамницю: «Король дарує їм свободу торгівлі, підтверджує, що вони з давніх-давен мають свою синагогу і свій цвинтар і приймає це до відома. Дозволяє їм влаштування м'ясної крамниці для того, щоб один різник продавав м'ясо. Підлягають вони замковій юрисдикції, оскільки проживають біля замку».

У 1740 р. «привілей» було підтверджено королем Августом III. У 1763 р. єврейській громаді Самбора було дозволено збудувати нову синагогу.

У 1764 р. у містечку вже мешкало 513 євреїв.

На початку 19 ст. у Самборі працювала єврейська друкарня, що спеціалізувалась на випуску єврейських календарів. У 1815 р. в Самборі проживало 15 караїмів. У 1820 р. єврей відкрив у місті банк. У 1830 р. євреями засновано текстильну фабрику з виробництва скатертин.

У 1880 р. у Самборі проживало 4427 євреїв - 33,1% від населення містечка.

Першим рабином Самбора (з 1767 р.) був Йосеф Мойше Айзенберг. Після від'їзду р. Йосефа в Ерец Ізраель рабином став його син Іцхок. У 1813-25 рр. рабин Самбора – син Й. Айзенберга Янкель Нафтолі.

У 1878 р. хасидський двір у Самборі заснував Урі Йолес, у 1910 р. династію продовжив його син Єгуда Цві, потім династію очолив зять останнього Хаїм Йоель Мошкович (1888–1941, Треблінка).

⁴²URL:https://www.etoretro.ru/pic279183.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=2/
/ (дата звернення: 26.02.2023).

Самбір, ринок. 1901 р.

У 1900 р. тут мешкало 4900 євреїв - 28,8% від населення, 1910 р. – 5418 євреїв (26,7%).

Наприкінці XIX ст. у Самборі постала прогресивна гебрейська школа. Першим учителем став Давид Міллер (David Miller). У 1905 р. раббі Аарон Левін (Rabbi Aharon Levin) заснував у Самборі гебрейську гімназію, де вчилася 150 дітей. У 1891 р. філантроп Єгошуа Готгельф (Yehoshua Gothelf) заснував комерційну школу для єврейських дітей. 1907 р. організація Сафа Брура (Safa Brura) заклала загальноосвітню гебрейську школу.

Політичне життя гебрейської громади Самбора, як і всюди в Галичині, мало кілька нуртів. 1894 р. було організовано першу сіоністську організацію Б'ней Ціон (B'nei Zion), яка налічувала 120 членів. Ініціатором її створення був студент з Самбора Розенцвайг (Rozenzwaig).

Тихе і працювате життя Самбора порушила I Світова війна. Російська армія увійшла до міста у середині серпня 1914 р. Частина мешканців втекла разом з австрійським військом, а частина залишилася, передчуваючи не надто приємне знайомство з російськими казакми. Невдовзі розпочалися грабунки єврейських крамниць, гвалтування жінок. 1915 р. австрійські війська знову опанували містом.

З 7 000 гебреїв Самбора 3 000 потребували допомоги. Тому голова громади Елімелех Гольдберг (Elimelech Goldberg), раббі Аарон Левін та сіоністський лідер др. Фішель Ротенштрайх (Dr. Fishel Rothenstreich) почали організувати допомогу, відкрили безкоштовну їдальню.

Однак затишшя тривало недовго. Восени 1918 р. Австро-Угорська імперія розпалася. У жовтні 1918 р. Самбір опанували війська ЗУНР, які

утримали місто сім місяців. 16 травня 1919 р. вони покинули місто і до нього увійшло польське військо.

Релігійні сіоністи з партії Мізрахі, 1928 рік.⁴³

Під час перших років польської влади міським головою Самбора був антисеміт доктор Хотіцкі. Асимільовані євреї пробували з ним співпрацювати, однак це не вдалося. І тільки після виборів 1922 р., коли з 26 членів міської ради 7 були гебреями, ситуація покращилася.

Знову почала розвиватися торгівля. Купці Самбора 1925 р. заснували свій банк «Купецька кредитна спілка» (310 членів). У 1939 р. капітал банку складав 500 000 злотих і мав 1 500 вкладників. Розвивалася соціальна сфера гебрейської громади. У її розвитку допомагало і те, що близько 1 500 самбірських гебреїв емігрували до США. Вони не тільки допомагали матеріально, але й налагоджували роботу соціальних структур, добродійних фондів. Допомагали і старим та немічним, і молодцям, і дітям. За підтримки американських спонсорів діяв гебрейський шпиталь. З 1936 р. у місті почала діяти Міжнародна жіноча сіоністська організація (WIZO), якою керувала Лота Менкес (Lota Menkes)

Мистецьке життя гуртувалося довкола драматично-музикальних клубів «Кінор» (Kinog – Скрипка). Між війнами клуб перейменували на польський манер і назвали його «Лютня». Однак це не змінило духу цього гебрейського клубу – вистави і далі йшли на івриті та їдиш. При клубі працював хор, виступали різні артистичні групи, як-от «Брати Вайсмани»

⁴³ URL: <https://sztetl.org.pl/pl/media/64454-religijni-syjonisci-z-partii-mizrachi/> (дата звернення: 26.02.2023).

(Weisman), Іда Берельфайн (Ida Berelfine), Дунек Беглейтер (Dunek Begleiter), Оскар Цімблер (Oscar Zimble) та ин. Виставам у клубі акомпанував оркестр «Братів Фідлерів» (Fidler).

Синагога, вул. Різницька, 6.

Фото: Укрзахідпроектреставрація, 1996 р.⁴⁴

32

Функціонував у Самборі і «Гебрейський громадський клуб», яким керував др. Кройценауер (Dr. Kreuzenauer). Членами клубу були респектабельні городяни, він мав чудовий зал, ресторан. Наприкінці 20-х рр. доктор Авраам Бергер (Dr. Avraham Berger) заснував «Єврейський спортивний клуб». Футбольні матчі перетворювалися у демонстрації місцевого патріотизму. Зіркою на самбірському футбольному небосхилі були воротар Фредек Гарфункель (Fredek Garfunkel).

До I Світової війни і згодом незмінним головою громади обирали Елімелеха Гольдберга (Elimelech Goldberg). Натомість у раду громади на виборах 1923 р. ввійшли: 5 сіоністів, 5 представників партії Мізрахі, 1 представник партії Агудат Ізраель, 2 представники ремісничої спілки, 11 позапартійних, а головою громади було обрано сіоніста доктора Фішеля Ротенштрайха (Fishel Rothenstreich). На виборах 1934 р. його змінив сіоніст Ісаак Кнепл (Isaak Knepl).

1931 р. рабином Самбора став раббі Еліезер Мізес (Rabbi Eliezer Mizes). Його брат, раббі Йосеф Мізес (Rabbi Yosef Mizes), полковник Польського війська, був офіційним рабином Польського війська.

⁴⁴ Synagogue at 6 Riznytska St. in Sambir, Sambir (Sambor), 18??, Bezalel Narkiss Index of Jewish Art [online:]. URL: <http://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=10180//> (дата звернення: 26.02.2023).

За польською статистикою, у 1931 р. в Самбірському повіті мешкало 7 794 євреїв. Більшість у самому Самборі.

Ця перебудована будівля і є колишня синагога Самбора

У Самборі збереглася синагога на «Бліху». Першу синагогу побудували у 1732 р. Однак 1763 р. король Август III надав привілей їй перебудувати. Збереглася й менша, дуже скромна синагога на вул. Різницькій, 6.

Стародавній єврейський цвинтар⁴⁵

Старий єврейський цвинтар XV століття в Самборі зберігся до Другої світової війни. Потім він був знищений.

Однією з могил у ньому була могила рабина Іцхака Шарифа (Айзенберга), який помер у 1813 році. Біля його могили був надгробок 1794 року, а над ним польський орел; згідно з написом на івриті, це була могила Моше Шмулевича, офіцера польської армії, Єврейського легіону, названого на честь Берека Йоселевича, який загинув у війні за визволення та незалежність Польщі в період Костюшка.

Також на цьому старовинному цвинтарі знаходився надгробок іншого єврейського офіцера польської армії, який служив у гвардії польського короля Августа III (1735-1763).

---

⁴⁵The Book of Sambor and Stari Sambor; a Memorial to the Jewish Communities (Sambir, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/sambor/SamI.html//> (дата звернення: 26.02.2023).

Єврейський цвинтар, 1942р.

Самбір, вхід на єврейський цвинтар. 2012 р.

Самбір, могила Хаїма Іцхака, сина Шраги Зева Єрухама. 25.07.2012.

Автор фото: К. Bielawski

Друга світова війна та Голокост⁴⁶

Ліля Ландау, донька Андзії, уродженої Абранович і Арнольда. Самбір, 1913 р.

Джерело: <http://www.shalom.org.pl/index.h>

29 червня 1941 р. Самбір окупували частини вермахту. 1 липня 1941 року місцеві українці влаштували погром, під час якого було вбито 50 євреїв.

У липні 1941 р. створено юденрат (голова – Леон Снайгер), пізніше – гетто, у якому містилося 3650 чол., зокрема. євреї, депортовані у грудні 1942 р. із Турки, Старого Самбору та інших сіл.

У лютому 1942 р. у Самборі було вбито 32 євреї-заручники. 4 серпня 1942 р. близько 6 тис. євреїв Самбора та навколишніх населених пунктів було депортовано до табору смерті Белжець.

В серпні 1942 р. близько 600 євреїв відправили в Янівський табір.

4 вересня 1942 р. було розстріляно близько 100 євреїв похилого віку, частина євреїв депортована до Белжеця.

⁴⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.; Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с. – ISBN 966-685-135-0.;

Олександр Пагіря Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. URL: <https://web.archive.org/web/20131104042442/http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>.

23 жовтня 1942 р. до Белжеця депортовано 460 євреїв.

13 лютого 1943 р. на єврейському цвинтарі розстріляно близько 500 євреїв.

У березні 1943 р. у Янівський табір депортовано кілька сотень євреїв із Самбору.

22 травня 1943 р. із Самбору до Любліна депортовано близько 550 євреїв.

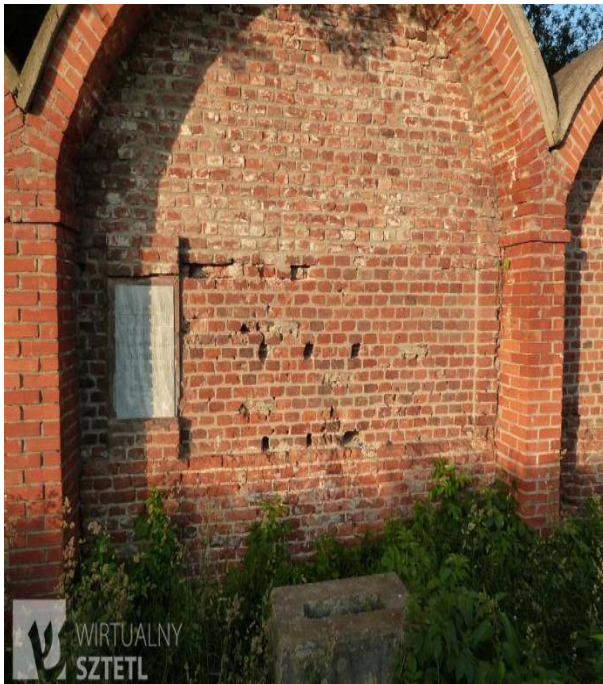
5–10 червня 1943 р. було ліквідовано гетто. Після ліквідації гетто в Самборі проводилися розстріли євреїв, що ховалися: 23 червня 1943 розстріляно близько 100 чол., 6 липня 1943 р. – 25 чол.

Католицькі ченці врятували у Самборі понад 10 єврейських дітей. За допомогу євреям у місті було розстріляно 27 людей.

Після звільнення у серпні 1944 р. до Самбору повернулося близько 150 євреїв.

2005 року в місті ще було єврейське населення.

З 2015 року євреї в Самборі не проживають.

Пам'ятний знак на місці вбивства євреїв: «Тут захоронені радянські громадяни. Розстріляні німецько-фашистськими загарбниками під час тимчасової окупації 1941-1944 рр.».

Старий Самбір⁴⁷

Площа Ринок у Старому Самборі і ратуша, 1903 р.

Старий Самбір розміщений за 20 км від Самбора. Історія Старого Самбора тісно пов'язана з історією Самбора. Старий Самбір було засновано у 1199 році. Однак у 1241 р. він був зруйнований монголо-татарами. І тоді частина мешканців переселилася до села Погонич й заснувала поселення Новий Самбір. З того часу Старий Самбір, власне, і почав називатися

37

---

⁴⁷ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.;

URL:<https://web.archive.org/web/20160303170006/http://www.jewishgen.org/yizkor/sambor/samxix.html>// (дата звернення 22.02. 2023); Maurycy Horn, Żydowski ruch osadniczy w miastach Rusi Czerwonej, w: Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 1974, nr 2 (90);

Возняк Т. Старий Самбір // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С.280 – 283.URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyu_use_svit_Halychyny.pdf// (дата звернення 27.02. 2023);

URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/906-stary-sambor>; *Stary Sambor*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, red. S. Spector, G. Wigoder, t. 3, New York 2001, s. 1238.; <https://www.jewishgen.org/yizkor/sambor/samxix.html>;

Jabłonowski, Aleksander Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Cz. 1. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/1178/edition/1794/content/> (дата звернення 27.02. 2023); *The Book of Sambor and Stari Sambor; a Memorial to the Jewish Communities (Sambir, Ukraine)*. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/sambor/SamI.html>// (дата звернення: 27.02.2023); URL: <https://sztetl.org.pl/en/search/google/Sambor/> (дата звернення 27.02. 2023);

«Старим», Старим Містом, на відміну від Нового Самбора. Щоправда, невдовзі Новий Самбір став просто Самбором.

Спочатку обидва міста були у складі Галицько-Волинської Русі, а після 1430 р. опинилися у Польському королівстві. Старий Самбір, на відміну від Самбора, не був великим містом. Як твердить польський історик Александр Яблоновскі, у 1568 р. у ньому було тільки 105 мешканців.

Сама назва Самбір може бути пов'язана із словом «бір», щоправда гебреї, послугуючись їдишем, як правило, називали його Altstadt (старе місто, пол. Stare Miasto).

Якщо подивитися на план міста, то воно виглядає, як одна довга вулиця. Зрештою, воно і виникло як місто при дорозі з Русі до Угорщини. З іншого боку місто розтягнулося уздовж Дністра. Зі старої архітектури у Старому Самборі збереглася тільки греко-католицька церква та костьол св. Миколая. Ратуша, на жаль, не збереглася.

Старий Самбір, ринок. 1912 р.

Єврейська спільнота

Нікому не відомий час, коли у Старому Самборі поселилися євреї. Перша інформація про них походить з 1519 року, коли король Зигмунд I повідомляє самбірського старосту, разом з іншими старостами, що гебреям дозволяється мешкати всюди, де вони забажають. Отож вони мали змогу поселитися і у Старому Самборі. Дві гебрейські громади – Самбора і Старого Самбора – будучи віддаленими одна від одної на 20 кілометрів, не переривали зв'язку між собою. У Старому Самборі не було ні гебрейської лічниці, ані гебрейської середньої школи, тому євреї лікувалися та вчилися у Самборі.

У 1553 р. місто отримує магдебурзьке право і стає єврейським центром для оточуючих його штетлів та сіл – Хирова з його трьома сотнями єврейських родин, Старої Солі, Фельштина, села Стрільки. Кожна гебрейська родина тримала зв'язок з гебрейською громадою Старого Самбора.

Перед I Світовою війною головою гебрейської громади був Їцхак Горовіц (Yichak Horowitz).

У 1920-х рр. у Старому Самборі мешкало близько 500 гебрейських родин, і ще 500 емігрувало до США. Тоді у містечку близько 90% мешканців були євреями, 18% українців і 2% поляків.

Попри загальну злиденність, було у Старому Самборі кілька успішних єврейських родин, скажімо, родини Лам (Lam) і Авердам (Awerdam), які розбагатіли в австрійські часи, бо мали певні концесії від австрійського уряду за проїзд через місто. Не забуваймо, що через Старий Самбір вів шлях до Ужоцького перевалу і далі на Закарпаття та в Угорщину. Цим шляхом везли в обидва боки чимало різного роду товарів. З Угорщини – вина, з Галичини – сіль і деревину. Переїжджаючи через місто, кожен подорожній чи купець платив певне мито.

Будівля синагоги у Старому Самборі, 2016 р. Автор фото: Микола Скурідін

Багата родина Ламів мала навіть приватну синагогу, яка була розміщена у їхньому будинку у центрі міста. Її називали «Ламівкою». Доктор Йосеф Лам (Yosef Lam), член Першого Кнесету в Ізраїлі, походив з цієї званої у Старому Самборі родини.

З огляду на значну чисельну перевагу єврейського населення міськими головами цього штетла були євреї. На межі століть, аж до I Світової війни міським головою був Аарон Авердам (Aharon Awerdam). Під

час війни він виїхав до Відня, а коли повернувся до Галичини, то з огляду на фінансове банкрутство Старого Самбора, поселився у Самборі.

У міжвоєнний час польські влади призначили міського голову-поляка. Почалася своєрідна війна між поляками та євреями – власниками крамничок. Боротьба йшла за найбільш прибуткові місця. У суперечку втрутився обраний ще за Австро-Угорщини Аарон Авердам – він нагадав новому міському голові, що насправді він є міським головою, оскільки був обраний легально, всією громадою і ніхто йому цього титулу не забирав. Натомість польський міський голова наполягав на тому, що відбулася зміна влади і австрійське право вже не чинне.

Старий Самбір. Мацеви на єврейському цвинтарі, 2007 рік.⁴⁸

Місто часто горіло. Останні великі пожежі сталися 1912 р. та 1925 р., коли згоріла половина міста. Пожежа вибухнула напередодні Судного Дня (Йом Кіпур). Тоді у полум'ї згоріли дві синагоги. З Самбора одразу прибула допомога з харчами та всім необхідним. Гебрейська громада Самбора допомогла євреям Старого Самбора відбудувати дах над головою.

У 1910 р. у Старому Самборі було засновано товариство «Сафа Брура», яке організувало першу сіоністську організацію, гебрейську бібліотеку і гебрейську школу. Засновниками товариства були: Злата і

⁴⁸ URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/59404?ref=city&nid=906//> (дата звернення 27.02. 2023).

Єгошуа Фішель Горовіц, Еліезер, Шимон та Яков Нойман (Zlata & Yehoshua Fishel, Horowitz, Eliezer, Shymon & Yaakov Noiman). Саме вони розпочали сіоністський рух у Старому Самборі. Їхні зусилля продовжили: Авраам Брат, Хана Геніш, Аарон і Цві Ріхтери (Avraam Brat, Hanah Genish, Aharon & Zvi Richter). Вони співпрацювали з відомим гебрейським фондом «Керен Каємет л'Ізраель» і їм вдалося організувати аматорський гебрейський театр, читання лекцій, вечірні гуртки та футбольну команду.

30 червня 1941 року Старий Самбір був захоплений німецькими військами. Все єврейське населення було депортовано до гетто Самбора, де майже всі – 2 300 осіб – загинули. Врятувалося лише 15 людей.

Від єврейського життя Старого Самбора залишився тільки старий гірський єврейський цвинтар – кіркут. Він розташований праворуч від траси до м. Турка. Напис над цвинтарем повідомляє, що окописько походить з XVI ст. На початку 2000-х років кіркут реставрували – в пам'ять гебрейської громади міста, що існувала тут понад 400 років і була знищена в часи II Світової війни. Гроші на реставрацію та встановлення пам'ятника дав уродженець Старого Самбора Джек Гертнер (Jack Gertner).

Сокаль⁴⁹

Сокаль, ринок. 1906 р.⁵⁰

Сокаль вперше згадується у документах 1377 як місто Белзького князівства. У 1424 отримав магдебурзьке право; з 1462 Сокаль – повітове місто Белзького воєводства Польщі. У 1772-1918 належав Австрії; до 1939 р.

⁴⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11, t. 15, cz. 1-2. Warszawa, 1890—1902; Вашків І. Сокаль і Прибужжя (1377-2000): Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.sokal.lviv.ua/history-vashkiv-sokal_i_prybuzhzhia_zmist.html

⁵⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://myshtetl.org/lvovskaja/sokal.html>

повітове місто Львівського воєводства. З 14 листопада 1939 року у складі Української РСР.

Єврейська громада Сокаля відома із 16 століття. У 1578 р. Стефан Баторій обмежив кількість євреїв, які можуть проживати у місті, двома родинами та двома будинками.

У 1609 р. євреї уклали з міщанами договір, через який за 100 злотих вони могли збудувати 18 будинків та синагогу, а також придбати землю під цвинтар. Пожежа 1613 р. знищила багато єврейських будинків, а в середині 17 століття місто зруйнувало Хмельницький.

Наприкінці 17 ст. єврейська громада відновилась. Єврейське населення Сокаля та навколишніх сіл у 1765 році становило 1390 осіб. Ймовірно, більшість євреїв прийшла в Сокаль із сусіднього Белза, хасидська династія якого задавала тон єврейського життя в Сокалі з початку 19 століття.

Євреї Сокаля займалися переважно торгівлею сільськогосподарською продукцією. У період австрійського правління, з 1772 по 1918 рік, євреї були зайняті у дрібній торгівлі, ремеслах та транспорті.

м. Сокаль, 1916-1918 рр. Фото: Австрійський державний архів.⁵¹

⁵¹<http://www.filosokal.mijdim.com/default.php?page=halereia/gallery&section=1&foto=373>

З життя єврейської громади Сокаля, 1930-ті рр.
Світлина Юрія Корія⁵²

Сокальська синагога – одна з найдавніших синагог Галичини, була побудована у 17 столітті. Під час Другої світової війни була зруйнована, у радянські часи її використовували під різноманітні склади.

43

Сокальська синагога, 1990 р. Фото: Леонори Вергман.⁵³

---

⁵²<https://golossokal.com.ua/ru/istoriia/yevrei-ta-ikh-zhyttia-nevid-iemna-chastyna-istorii-sokalshchyny.html>

Зараз синагога розташована в міському парку. Місцеві розповідають, що поруч не так давно працювала дискотека, яку називали «Синагога». Але колись тут були будинки. Єврейське гетто. Було.

Після того, як німці винищили його мешканців – від старого до немовлят – радянські визволителі знищили і будинки. На місці, де колись жили цілі родини, посадили «комсомольський» парк.

Ренесансу красу та елегантність споруди не змогли остаточно знищити десятиліття занедбаності та руйнувань.

Спроби поліпшити стан зробили молоді люди з Львівського волонтерського центру «Хесед Ар'є» під керівництвом Олександра Назара. Волонтери очистили молитовний зал від гір сміття, що накопичилося там за довгі роки, а також зрізали дерева та кущі, що своїм корінням руйнували і без того пошкоджену кладку стін.⁵⁴

Гетто⁵⁵ - утворене відповідно до наказу німецької поліції від 15 жовтня 1942 р. Тут було сконцентроване все єврейське населення міста, а також євреї із Сокальського району, Радехова, Стоянова, Кам'янки-Струмилової, Грубешова. Загалом тут утримувалося 11 тис. 584 осіб. Територія гетто була огорожена колючим дротом, її охороняли німецькі жандарми та українська поліція. В'язнів використовували на важких роботах, зокрема для розвантажування вагонів на товарній залізничній станції.

Ще напередодні створення гетто 27 вересня 1942 р. німецька поліція провела масові облави у Сокалі, затримавши 2,3 тис. євреїв.

Знущаючись над ними та цькуючи псами, їх зігнали на залізничну станцію. Знесилених розстріляли на місці, в тому числі жінок з грудними дітьми.

Загнавши по 100-200 осіб у кожний товарний вагон, їх кілька днів повільно везли до польського Белжеця. Без харчів та води люди помирили, інші були знищені у так званих лазнях – спеціальних електричних поїздах з електричним устаткуванням, в яких відбувалося вбивство в'язнів струмом.

Після цього поїзд смерті, переповнений арештантами, наближався до задалегідь підготовлених ям, розкривалася підлога і трупи падали в ями. Це пекельне нищення відбувалося за певним планом і здійснювалося з математичною точністю.

Внаслідок голоду, епідемій (тифу і туберкульозу) та відсутності лікарської допомоги в гетто померло 3,5 тис. осіб. Решта була розстріляна або знищена в Белжеці. Зокрема, 22 жовтня 1942 р. було розстріляно 60 осіб.

---

⁵³ JEWISH CEMETERIES, SYNAGOGUES, AND MASS GRAVE SITES IN UKRAINE// United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad. – 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.heritageabroad.gov/Portals/0/Reports%20and%20Surveys/survey_ukraine_2005.pdf?ver=2016-02-24-124109-037

⁵⁴ Світ, що зникає. https://zaxid.net/svit_shho_znikaye_n1533267

⁵⁵ Вашків І. Сокаль і Прибужжя (1377-2000): Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 2000 (http://www.sokal.lviv.ua/history-vashkiv-sokal_i_prybuzhzhia_zmist.html); Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-Д58 1944) / Упоряд. М.Г.Дубик. - Київ, 2000. - 304 с.; Сокаль, Львівська область та карта єврейських об'єктів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://myshtetl.org/lvovskaja/lvov_region.html

28 жовтня 1942 р. у газові камери Белжеця із гетто німці вивезли ще близько 2–3,8 тис. осіб. Дехто намагався сховатися у саморобні бункери та схованки, які вони зробили в своїх житлах. Під час проведення акції, якою командував крейсхауптман Нерінг, було вбито 150 осіб.

Руїни Сокальського гетто.⁵⁶

Під час операції з остаточної ліквідації гетто, що відбувалася з 27 травня 1943 р. до кінця червня 1943 р., винищувальні команди німецької поліції із с. Кам'янка-Струмилова та Львова, приблизно за 2 км від Сокаля, розстріляли у протитанкових ровах окремими партіями 3,5 тис. останніх в'язнів гетто.

Трагедія єврейського гетто в Сокалі поки що добре не вивчена. Про неї годилося б сказати в майбутньому значно більше.

Меморіал у таборі смерті Белжець

⁵⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org>

Вид на місто Яворів

Вперше Яворів згадується у 1376 році в гродських і земських актах, де йдеться про надання королем Владиславом Опольчиком братам Рейнгольду і Нитку сіл Нових Селиськ та Порудного, що межували з Яворовом.

У 1498 році Яворів був зруйнований молдавським господарем Стефаном Великим під час походу на Галичину з великою ордою турків і татар. Ще один татарський набіг на місто був у 1507 році.

У 1569 році Яворову було надано магдебурзьке право. Тоді ж було створено окреме староство з центром у Яворові.

На початку XVII ст. Яворів став значним ремісничим і торговим центром, де проживало понад 2 тис. населення. Сюди було перенесено друкарню відомого польського друкаря Яна Шеліги.

---

⁵⁷ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи // Записки НТШ. Львів, 1901. Т. XLI. С. 1-72. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiyi/Khronologiiia_podii_Halytskovolynskoi_litopysy.pdf?; Данилюк Ю.З., Дмитрук В.І. ЯВОРІВ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. - 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Yavoriv_mst; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. — Lwów, 1870. – Т. 2 / [oprac. O. Pietruski, X. Liske]. – .151-154. – Nr. 85.; Гронський Й. Нарис історії Яворівщини. Львів, 2008. 240 с.; Маланчук В. Яворів // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. К., 1968. Т. 14: Львівська область / Ред. кол.тому: В. Маланчук (гол. редкол.), П. Пастер (відп. секр. редкол.) та ін. С. 892-906.; Б. Смерека Документ з ранньої історії міста Яворів 1478 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. Вип. 52. Том 1. – С. 9 – 16. ISSN 2076-8982.

У 1621 році в Яворові був заснований монастир. Тоді в місті мешкало 20 шевців, 10 ковалів, 16 різників, 9 кравців, 27 гончарів, 33 гарбарів. В Яворові були броварня, олійниця, чотири млини, воскобійня і склад солі.

З другої половини XVII ст. Яворів стає важливим центром політичного життя. Свою резиденцію тут мав король Ян III Собеський (1629-1696), який з 1647 року став яворівським старостою. У нього був тут замок (правда, дерев'яний), у якому навіть деякий час містився королівський монетний двір. Сюди для переговорів прибували правителі та послы різних країн. Яворів був улюбленим містом Яна Собеського.

Староство і Повітовий суд в Яворові. Поштівка початку XX століття⁵⁸

Цікавий факт. У жодному іншому місті Галичини українці не мали кількісної переваги над іншими національностями.

Наприклад, у 1880 році у Яворові мешкало 5856 греко-католиків, 2169 євреїв і 1047 римо-католиків. В той же час у інших містах Галичини більшу частину населення складали євреї та поляки.

У Яворові діяло кілька українських купецьких династій. Про рівень заможності тих родин тепер свідчать декілька пам'ятників на українському цвинтарі з італійського мармуру.

У XX ст. яворівці брали активну участь у національно-визвольних змаганнях, створенні ЗУНР. 1 листопада 1918 року з числа учнів гімназії була створена яворівська студентська чота. Значна частина вояків УСС влилася до

⁵⁸ URL: <https://photo-lviv.in.ua/korotka-istoriia-yavorova-iliustrovana-poshtivkamy-pochatku-khkh-stolittia/> (дата звернення: 02.03.2023).

лав УГА. В бою під Мотовилівкою поліг яворівець Микола Загаєвич – сотник армії УНР, який похований на Аскольдовій могилі в Києві.

Єврейська спільнота⁵⁹

У першій половині ХХ ст. на Яворівщині, як і в усій Галичині, значну частину населення становили євреї. Так, згідно статистичних даних, на 1.01. 1939 р. у Яворівському повіті проживало 5185 євреїв. Це була третя за чисельністю етнічна група, переважну більшість становило корінне українське населення – 73945 осіб, на другому місці – поляки, 6545 осіб.

Щодо розселення євреїв, то воно було дисперсне, хоча при цьому більшість з них проживала у Яворові та інших містечках, та майже в кожному селі проживало від кількох до кількох десятків.

Будівля синагоги в Яворові, 1961 р.⁶⁰

У 1658 році в Яворові було засновано синагогу. Мурована з цегли синагога постала в ХІХ столітті на площі на південний захід від Ринку. Розпланувально-просторову синагогальну структуру традиційно виразнявали три аркові вікна чоловічої молитовної зали й дві осі лучкових вікон двоярусних приміщень пуліша з жіночими галереями на південному

---

⁵⁹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 = Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Halyčyna-Galicia) 1.1.1939: нац. статистика Галичини / Володимир Кубійович; vorwort G. Stadtmuller. – Вісбаден: Отто Гаррасовіц, 1983. – С. 30-32. – ISBN 3-447-02376-7. URL: <https://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads/books/10893/file.pdf> (дата звернення: 02.03.2023).

⁶⁰ Фото з архіву Інституту „Укрзахідпроектреставрація”. Джерело: Бойко О. Втрачені пам’ятки сакральної архітектури Львівщини: синагоги. – Пам’ятки України, 2006 р., № 3, с. 57. URL: https://www.pslava.info/JavorivM_Synagoga,214247.html (дата звернення: 02.03.2023).

фасаді. Велика будівля була увінчана профільованим карнизом, підкреслена наріжними пілястрами, покрита бляшаним дахом.

У радянський час приміщення перебудували на лазню, що призвело до втрати архітектурного вистрою споруди, зокрема було перерубано віконні прорізи, абсолютно знищено інтер'єр. На початку 1990-х років на замовлення Яворівського міськвиконкому Інститут «Укрзахідпроектреставрація» провів наукові дослідження будівлі й підготував пропозиції щодо її адаптації. Проте невдовзі колишню синагогу таки розібрали.

Гетто⁶¹ – організоване у південній частині міста. З 1941 р. німецька влада заборонила євреям пересуватися центральними вулицями міста та виходити на ринкову площу. Хоча до грудня 1942 р. у Яворові не було закритого гетто, євреям не дозволяли залишати місто. Головною проблемою для них було забезпечення своїх родин продуктами харчування. Багато людей померло від голоду та хвороб.

З осені 1941 р. німці регулярно проводили облави з метою набору молодих євреїв на примусові роботи у Винники, Якторів та Львів (у Янівський концтабір). Близько 1 тис. євреїв із Яворова побували у робочих таборах.

10 червня 1942 р. у Яворів прибуло 247 євреїв з містечка Великі очі. Перша депортація яворівських євреїв до «табору смерті» відбулась значно пізніше, ніж в інших місцевостях Галичини – 7 грудня 1942 р. війська СС, української та єврейської поліції з Львівського гетто оточили місто. Понад 1,5 тис. євреїв було зібрано на площі біля головної синагоги і 8 грудня разом з членами Юденрату та єврейської поліції відправлено у Белжець. Додатково під час акції у своїх будинках і схованках було вбито 200–300 євреїв. Після депортації німецька адміністрація наказала утворити закрите гетто біля головної синагоги на ринковій площі. Близько 1 тис. людей, які вижили після останньої акції, поселилися у 80-ти будинках на трьох вулицях.

У середині грудня 1942 р. Яворівське гетто стало основним в усьому районі. Сюди були переселені євреї з Краківця, Судової Вишні, Городка Яггелонського, Мостиська, Озомпа, Твердої, Крукеничів та інших сіл. Таким

---

⁶¹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.; Kruglov A., Jaworów, [w:] The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, G.P. Megargee, M. Dean [red.], t. II, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012.;

Олександр Пагіря Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр.

URL: <https://web.archive.org/web/20131104042442/>

<http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353//> (дата звернення: 02.03.2023);

Jerusalem, Асоціація по изучению еврейских общин, Иерусалим. The Society for Research on Jewish Communities. Україна. Евреи Украины в годы Второй мировой войны (1939–45). Электронная еврейская энциклопедия <https://web.archive.org/web/20171206074559/https://eleven.co.il/article/15412;>

Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 18–19;

Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. Munich: Oldenbourg, 1996. S. 240.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Dieter_Pohl/Nationalsozialistische_Judenverfolgung_in_Ostgalizien_1941-1944_Organisation_und_Durchfhrung__en.pdf?

чином, чисельність в'язнів гетто становила 5 тис. осіб. Після утворення закритого гетто німці розділили євреїв на дві групи: невелика група чисельністю 80 осіб працювала на вермахт і жила поза межами гетто у спеціальному кварталі, і більша частина в'язнів гетто.

В січні 1943 р. серед в'язнів виникли підпільні групи опору, які напередодні ліквідації гетто втекли до лісу, де організували партизанський загін. Остаточна ліквідація гетто розпочалася 16 квітня 1943 р. – війська СС підпалювали будинки, де ховалися люди в схованках і бункерах, і стріляли в кожного, хто намагався втекти. Інших зібрали у синагозі.

Після селекції всіх молодих чоловіків розіслали по різних робочих таборах, а жінок та дітей (4,4 тис. осіб) відвели до лісу на Піщаній горі, що в народі звали – Сиксова і там стратили. Через тиждень німці також розстріляли групу євреїв, які жили поза межами гетто.

На час приходу Червоної армії тільки 12 осіб з єврейської громади Яворова пережили Голокост, переховуючись у польських та українських селян.

У 1997 році на цьому місці встановлено скромний меморіал, який, на жаль, стоїть несправедливо забутим.

**Мацева в пам'ять про вбитих на цьому місці євреїв.
Яворів, повоєнний період.⁶²**

⁶² URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/89687?ref=city&nid=1004> Фото походить із колекції «І я все ще бачу їхні обличчя» (<http://www.shalom.org.pl/index.htm>) Фонд.// (дата звернення: 03.03.2023).

**Пам'ятник у формі символічної могили на честь розстріляних євреїв
Яворова в ізраїльському місті Холон (שידור, джерело фото)**